

УДК 342.7

Володимир Євгенійович КИРИЧЕНКО,

доктор юридичних наук, професор,

професор кафедри загальноправових дисциплін факультету № 6

Харківського національного університету внутрішніх справ;

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5497-907X>

ПРАВО НА СПРОТИВ ПРИГНІЧЕННЮ: УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД

Ознакою вітчизняної нової та новітньої історії є захопленість українства революційним процесом. Будучи тривалий час позбавленими власної держави українцям доводилось виживати в складі інших державних утворень, чи то Велике князівство Литовське, Річ Посполита, або Московська держава. Утім протягом цього часу народ демонстрував своє небажання терпіти пригнічення та тиранію можновладців, як то чужих, так і своїх. Власне цим природним покликом до свободи можна пояснити появу такого феномену як українське козацтво.

Отже постає питання, а чи були в праві українці чинити спротив владі тих держав, у підданстві яких вони перебували? Звісно, що коли народжується протест, то мало хто замислюється, на той час, про його легітимність, головне, а чи вистачить сил, щоб протест переміг. Але, навіть з юридичної точки зору, ми не можемо дати однозначну відповідь на це питання. Саме своєю парадоксальністю право на спротив пригніченню (*jus resistendi*) приваблювало філософів права протягом всієї історії державності. В основі революції завжди лежить «право сили», яке є протиправним за своєю природою, хоча і має правову складову, особливо, що стосується наслідків спротиву. Ця суперечливість передусім породжує низку методологічних проблем при дослідженні цього права, особливо на загально філософському рівні, бо право на спротив пригніченню від початку позиціонувалось як природно-правове, і лише з часом воно почало проявляти себе й в позитивізмі.

У якості природно-правового права *jus resistendi* розглядалося з часів античності, над ним міркували мудреці іудаїзму та християнства, замислювались і філософи вже поза теологічним контекстом [1]. У другому тисячолітті після Різдва Христового починають з'являтися спроби втілити право на повстання в площину позитивного права. Перша з цих спроб належить Великій хартії вольностей 1215 р. (лат. *Magna Charta Libertatum*), при чому йдеться не лише про закріплення права як такого, а й фіксується алгоритм його реалізації. Наступною стала Золота булла 1222 р. (лат. *Bulla Aurea*) – «декрет угорського короля Андраша», яка надала дворянству та духовенству право на повстання проти короля в разі порушення прийнятих на себе зобов'язань. Саме в цій пам'ятці права було використано термін *jus resistendi*, який поширився в законодавстві Речі Посполитої, закріплюючи право шляхті чинити опір королям, що порушують закони.

Вартий уваги той факт, що навіть прибічники природно-правового концепту часів Просвітництва, визнаючи право на спротив тиранії супроводжували це визнання певними застереженнями, звертаючи увагу на складність і неоднозначність проблеми. Що стосується представників юридичного позитивізму, то вони також не заперечували можливості чинити спротив урядові, власне І. Бентам пропонував прагматичний підхід, зауважуючи, що спротив є можливим тоді, коли він завдає суспільству меншу шкоду, порівняно зі шкодою, що буде завдана підкоренням.

Проте, має місце й інша точка зору, хоча і поодинокі, вона належить І. Канту, засновник класичної німецької філософії пише: «...проти глави держави, що творить закони немає правомірного спротиву народу, бо правовий стан є можливим лише через підкорення його волі, яка встановлює всезагальні закони; отже немає ніякого права на збурення (*seditio*). – Обов'язок народу терпіти зловживання верховної влади, навіть ті, які вважаються нестерпними, ґрунтується на наступному: спротив народу, що чиниться вищому законодавству, ні в якому разі не повинен сприйматися інакше ніж як протизаконне і, більш того, як таке, що знищує весь законний державний устрій» [2, с. 242]. Проте, як відомо, саме більшість перемагає.

Вітчизняний досвід часів Давньоруської держави свідчить про існування «рядів» - договорів, що укладались між містянами та їх князем. За рядом князь зобов'язався не чинити образи народу, а в разі не дотримання умов угоди віче мало право позбавити його князівського стола. Так, на думку киян князь Ізяслав не виправдав їх сподівань і у 1067 р. вони позбавили його княжіння й так само поступило чернігівське віче з князем Всеволодом [3].

За доби Великого князівства Литовського та Річі Посполитої, в разі якщо монарх дозволяв собі зловживати владою порушуючи права та вольності своєї шляхти, то остання, відповідно до Генріхових статей 1573 р. та пактів-конвентів (лат. *pacta conventa*), які являли собою публічно-правову угоду між шляхтою та новообраним королем, мала право на відмову коритися королю (лат. *articulus de non praestanda oboedientia*). Це право реалізовувалось у формі «рокоша» (пол. *rokosz*, від назви поля де проводились сейми угорської шляхти) – бунту проти короля, коли вся посполита шляхта збиралася на конвокаційний сейм та формувала шляхетську конфедерацію, що чинила супротив своєму монарху [4, s. 1–2].

До права поставати проти короля долучалась й українська шляхта, але що стосується нового соціального стану феодального суспільства – козацтва, якому був притаманний якісно інший психологічний тип особистості, для якого свобода була основою мислення, способу життя, поведінки, то воно від початку було усунуте в Речі Посполитій майже від всіх прав та привілеїв. Отже головною метою боротьби козацтво бачило в своєму інтегруванні у річпосполитське суспільство та отриманні нобілітації та шляхетсько-лицарських привілеїв. І якщо на початку боротьби за свої права, за часи П. Конашевича-Сагайдачного, перевага віддавалася мирним та дипломатичним способам, то чим далі, тим рішучим ставав спротив, набуваючи форми збройної непокори, яка переростала у повстання. Й насамкінець все завершилось Руською ребелією або Хмельниччиною.

Під час повстань мало кого турбував правовий бік конфлікту та викладення на папері обґрунтування вчиненого спротиву. Утім коли відбувались події на кшталт звернення за допомогою до короля Його Милості Шведського звільнити Вітчизну – Малу Росію від ярма московського, то без паперового оформлення тут не обходилося. І таке обґрунтування можна знайти в цікавій пам'ятці української політико-правової думки, що мала назву: Договори и постановлепа правъ и волностей войсковыхъ межи ясневелможнымъ его милостю паномъ Филиппомъ Орликомъ новоизбраннымъ Войска Запорожского гетманомъ, и межи енеральними особами, полковниками и тимъ же Войскомъ Запорожскимъ с полною з обоихъ сторонъ обрадою утверженныи и при волной елекції формальною присягою ѿ того жъ ясневелможного гетмана потверженныи року ѿт Рождества Христова ѿѣ, м[єся]ца априля дня є [5, арк. 2].

Саме в цій пам'ятці, міститься обґрунтування того права на спротив, який розпочав чинити звияжний і хоробрий гетьман Б. З. Хмельницький, який завдяки своїй розсудливості і відвазі визволив з польського підданства Військо Запорізьке і уярмлений та пригноблений народ малоросійський і добровільно піддався з ним під самодержавну руку великих государів-царів та князів російських. Утім, перехід під нову руку не задався, особливо Низове Військо не мало бажання дослухатися до настанов свого нового сюзерена та діяти в руслі його політики. Запорізька Січ продовжувала жити своїм звичаєм, що непокоїло не тільки російського самодержця, а й гетьманів. Так І. С. Самойловича, І. С. Мазепу дратувало свавілля Січі. Останній навіть у 1703 р. звертався листом з пропозицією до «канцлера» графа Ф. О. Головіна знищити Січ – «прокляте гніздо запорожців».

Отже існування українських земель в складних геополітичних умовах, відсутність єдності в політичних уподобаннях українства в цілому та його еліти зокрема, обумовлювали постійні пошуки кращого місця для козацької людності, де б можна було зберегти «вільне життя». Саме ці окремі політичні групи висловлювали незадоволення умовами існування козацтва у складі Московії. Настрої цієї частини й знайшли своє відображення в «Договорах і постановленнях прав і вольностей військових...», де йдеться про те, що коли Московська держава здійснюючи свої злі наміри неодмінно хотіла перетворити козаків на регулярне військо, міста приєднати до своїх губерній, права та вольності військові знищити, ясновельможний гетьман І. Мазепа, непокоячись за цілісність Вітчизни, права та вольності військові, перейшов під незламну оборону Найяснішого короля Шведського. Утім, як далі зазначається, відчайдушні наміри Івана Мазепи через мінливу військову фортуна не здійснилися, а сам він помер у Бендерах. Й відтоді козацькій спільноті довелось звикати до обмеження їх вольностей та існувати в умовах самодержавної влади, з чого не дуже сумувала старшина.

Як це не дивно, але набуття Україною незалежності у буремні революційні часи початку ХХ ст. відбувалося без використання права на супротив пригніченню. Хоча певних дослідників приваблює ідея обґрунтувати події 1917–1918 рр. саме в такий спосіб. До прикладу Б. В. Бабін тлумачить зміст універсалів Української Центральної Ради, як такі, що не вели мову про самовизначення народу, а робили відозву про спротив насильству та агресії. На підтвердження наводяться наступні цитати. Так в І Універсалі УЦР від 10 червня 1917 р. йдеться про таке: «нас

приневолено, щоб ми самі творили нашу долю. Ми не можемо допустити край наш на безладдя та занепад». III Універсал УЦР від 20 листопада 1917 р. проголошує Українську Народну Республіку в силу того, що «по державі шириться безвластя, безлад і руїна» і що «без влади, дужої, єдиної, народньої Україна також може впасти в безодню усобиці, різни, занепаду». Й нарешті IV Універсал УЦР від 9 січня 1918 р., проголошуючи незалежність України зазначає, що: «петроградське правительство народніх комісарів, щоб привернути під свою владу вільну Українську Республіку, оповістило війну Україні і насилає на наші землі своє військо, красногвардійців-большевиків, які грабують хліб у наших селян і без всякої плати вивозять його в Росію, не жаліючи навіть зерна, наготовленого на засів, вбивають неповинних людей і сіють скрізь безладдя, злодіяцтво, безчинство» [6]. Ця цитата аж ніяк не надихає на висновок щодо застосування *jus resistendi*, скоріше навпаки аргументує, що воно не було використано, а особливо в контексті проголошення незалежності.

Утім звернення до цього права все ж таки мало місце, хоча й було спрямоване проти уряду Української Народної Республіки. Мова йде про демонстрацію, ініційовану фабрично-заводськими комітетами, профспілками та представниками соціалістичних партій, заплановану на 29 березня 1918 р. у м. Києві. У відозві міністра внутрішніх справ УНР М. Ткаченка від 31 березня 1918 р. щодо заборони проведення означеної демонстрації, зокрема, зазначено, що ми не могли добре ставитись до демонстрації. Таке бажання зробити удар нашим державним інтересам ми не могли допустити. Взагалі, щодо демонстрації, то уряд Української Народної Республіки як орган революційно-демократичний стоїть на принципі політичної волі, але він не може допустити злочинної агітації проти Української держави, з якого б вона боку не йшла, між тим по відомостях міністерства ця демонстрація не була б святом революції, яким воно являється й для нас, але її використано було б для протесту проти Української Народної Республіки [7].

Також, на наш погляд, не можна вести мову про те, що право на спротив було однією з політико-правових підстав сучасного проголошення незалежності України, актом, затвердженням постановою Верховної Ради УРСР від 24 серпня 1991 р. № 1427, бо там йдеться про смертельну небезпеку, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 р., а також про право на самовизначення.

Отже поява та розвиток права на супротив гнобленню та тиранії має тривалу історію, яка насичена боротьбою дискурсів та доктрин притаманних певним країнам. Етапи цієї боротьби відзначені проникненням прав людини, природничих за своєю суттю, у позитивістську площину, що призвело до закріплення права на супротив пригніченню в конституціях окремих демократичних держав та міжнародно-правових актах. Сучасна Україна, не належить до тих більш ніж двох десятків держав чиї основні закони містять згадку про право народу на супротив пригніченню. Утім, на превеликий жаль, соціально-економічну, політичну та правову реальність, як напередодні останнього Майдану, так і після нього можна кваліфікувати як гноблення українського народу. Перший Президент України Л. М. Кравчук у своєму зверненні до виборців України 27 березня 2019 р. зазначив – Народ доведений до відчаю! Бідні і обдурені, зневажені люди є надзвичайно небезпечною силою, яка здатна на Майдани і Революції. Парадоксально, але право на повстання спрямовано не на повалення конституційного ладу, а на його збереження від деспотичної влади. Такий припис в основному законі виступає правовою гарантією народного суверенітету та має превентивне значення щодо вірогідної узурпації влади.

Список бібліографічних посилань

1. Кириченко В. Є. Спротив пригніченню – право сили чи право права? *Історико-правовий часопис*. 2015. № 2 (6). С. 3–8.
2. Кант И. Общее замечание относительно правовых следствий из природы гражданского союза. *Метафизика нравов в двух частях*. 1797. Соч. в 6 т. Т. 4, ч. 2 / под общей ред. В. Ф. Асмуса, А. Я. Гулыги, Т. И. Ойзермана; ред. тома В. Ф. Асмус. М.: Мысль, 1965. 478 с.
3. Хачатуров Р. Л. Становление права (на материале Киевской Руси). Тбилиси: Изд-во Тбилис. ун-та, 1988. 260 с.
4. Sobieski W. Król czy tyran? Idee rokoszowe a różnowiercy za czasów Zygmunta Augusta. *Reformacja w Polsce*. № 4. 1925. S. 1–14.
5. Російський державний архів давніх актів (РДАДА). Ф. 124. Оп. 2. Спр. 12. Арк. 2–12.
6. Бабин Б. В. Право на сопротивление как глобальное право. *ВВ: Вопросы права и политики*. 2013. № 5. С. 181–200. DOI: <https://orcid.org/10.7256/2305-9699.2013.5.817>.
7. З приводу заборони маніфестації. *Нова Рада*. 1918. № 46. 31 (18) берез.

Одержано 04.04.2018